

CSORDÁS LÁSZLÓ

A MEGMARADÁS POÉTIKÁJA

A KÁRPÁTALJAI MAGYAR IRODALOMRÓL¹

Hiába telt el egy évszázad az esemény óta, gyakran érzem úgy, még mindig Trianon határozza meg a gondolkodást a kárpátaljai magyar kultúrában. Sokszor ma is ez a középpont, a kiindulási és hivatkozási alap. Más megközelítésben pedig olyan *ősbűn*, amelyhez mindannyiszor vissza lehet térni, ha valamilyen jogkorlátozó vagy -sértő intézkedést szenved el a kisebbségi léthelyzetben élő. De azt is mondhatnám, olyan traumatikus tapasztalat, melynek szorításától szabadulni a többségi és kisebbségi szemlélet kibékíthetlensége miatt aligha lehet rövid távon. Ezt erősítheti meg az olvasóban a kárpátaljai régióban keletkező szépirodalom bizonyos része, amelyet minden bizonnyal egy, a megmaradást és identitást középpontba állító történet mentén is lehet értelmezni.

Kárpátaljai magyar irodalomról a mai értelemben a második világháború utáni évektől kezdődően beszélhetünk. A művelődéstörténeti szakírók viszont megkülönböztetnek még egy ezt megelőző kisebbségi korszakot. Cseh-szlovákiához tartozva a régió kulturális élete szétválaszthatatlanul fonódott össze a szlovenszkói magyarral, még ha itt-ott találunk is elkülönítési szándékot: antológiákban például gyakran felbukkant a ruszinszkói megnevezés. Hagyományosan két író-t szokás kiemelni e korszakból a kárpátaljai régiót illetően. Az egyik a Don-kanyarban fiatalon eltűnt, rendkívül töredékes életművet hátrahagyó, munkácsi születésű költő, Sáfáry László, aki verseiben a Verhovina szegényembereinek létgondjait, a többnemzetiségű régió folytonos kiszolgáltatottságát örökítette meg. A másik pedig a beregszászi Tamás Mihály, aki *Két part közt fut a víz* című regényében a trianoni döntést követő zavaros időszakra, a határátlépés nehézségeire és a kiépülő hatalom arroganciájára reflektált.

Még ha el is tekintünk a kárpátaljai kulturális régió több országhoz való csatolásától a 20. században, ebből fakadóan a szerzők, a művek és a regionális kánonok problémáitól, a hagyomány folytonosságáról akkor sem igazán beszélhetünk Kárpátalja vonatkozásában: azoknak, akik a szovjet berendezkedés idején szerettek volna irodalmat művelni, már-már az alapoktól kellett

¹ Az esszé először az Irodalmi Magazin 2020/II. számában jelent meg.

felépíteniük mindent. Éppen emiatt a kisebbségi léthelyzetben, a történelmi traumák és a szovjet előíró jellegű kultúrpolitika szorításában csak hosszú és keserves évtizedek elteltével jöttek létre maradandónak nevezhető irodalmi értékek. A második világháborút követő időszakban a pártot dicsőítő ódák, csasztkák, művésziileg alig megformált versek, illetve ideológiailag terhelt, kevés esztétikai értéket tartalmazó heves publicisztikák, karcolatok, szocreál szellemben fogant novellakezdemények helyettesítették a valódi irodalmat. Később, már az 1960-as években két íróegyéniesség emelkedett ki a szürke átlagból: Balla László és Kovács Vilmos. Ezért is nevezte igen gyakran ezt az irodalmat ebben a korszakban a magyarországi kritika kissé leegyszerűsítve kétszerősnek. A kultúrpolitikai szigor enyhülésével viszont egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy Balla László műveit nem annyira a művészi megformáltság, inkább a szovjet ideológiának való megkérdőjelezhetetlen elkötelezettség tartotta felszínen. A szerző a rendszerváltásig nem vizsgálta felül viszonyát ehhez az irányvonalhoz, a rendszerváltás után pedig önfelmentő narratívát kezdett el működtetni. Aki elolvassa *A végtelenben találkoznak* című regényfolyamának terjedelmes köteteit és visszaemlékezését, *A szegény ember vízzel főz* címűt, érzékelheti, miért lépett mostanra a feledés útjára ez az életmű.

Kovács Vilmos viszont, részben szakítva saját korábbi eszményeivel, már a hatvanas, de különösen a hetvenes években olyan versvilágot teremtett, melyben az akkori merev határokon átívelő magyar irodalmi hagyomány, a történelmi létszemlélet került szintézisbe a kárpátaljai sajátosságokkal. Kovács Vilmos volt az, aki élete végéig eljutott az ateizmustól az istenben való hithez, a kommunista ideológiától pedig a magyar nemzeti érdekek felismeréséhez. De nem csupán verseivel hívta fel magára a figyelmet, hanem a kárpátaljai magyarság megmaradásának problémájával is szembenéző regényével, a *Holnap is élünkkel*. A mű hosszú kiadói vitát követően, cenzúrázott szövegváltozatban jelent meg 1965-ben, de a példányok hamarosan eltűntek a közkönyvtárak polcairól. A hatalom nem nézte jó szemmel többek közt a három napos munkára, málenkij robotra elhurcolt férfilakosság sorsának említését a szövegben. Hogy milyen változtatásokat eredményezett a cenzúra, csupán egyetlen példát idéznék fel: az 1965-ös változatban az szerepel, hogy *a magyar iskolákat még nem nyitották meg*. Az eredeti kéziratban alapuló későbbi kiadásokban pedig az olvasható, hogy *a magyar iskolákat bezárták*. Talán nem szükséges hosszan érvelni amellest, micsoda különbség van aközött, hogy egy kisebbségi iskolát éppen bezártak vagy

még nem nyitottak meg. Kárpátalján jelen pillanatban is pontosan érezzük ennek a két kijelentésnek a súlyát.

Bár Kovács Vilmost minden eszközzel igyekeztek ellehetetleníteni, színrelépésével valami visszafordíthatatlanul lezajlott a kárpátaljai magyar irodalomban. Olyan hagyományt sikerült teremtenie különösen kései műveiben, melyhez a 60-as, 70-es években induló fiatalok, az Ungvári Állami Egyetem vonzaskörében szerveződő Forrás Stúdió tagjai is kapcsolódni tudtak. Ez az eddig meglehetősen szegényesnek mondható regionális irodalom egy pillanatra a fejlődés és kiteljesedés ígéretét sejtette. Megindultak a népgyűjtések, a fiatalok ízlése a kortárs magyar irodalom legjobbjai pallérozódott. Elindult egy olyan, művészileg is magasabb színvonalat ígérő folyamat, amit a hatalom ismét igyekezett megakasztani. A Forrás munkáját ellehetetlenítették, a szamizdatként megjelenő *Együtt* című folyóiratot szintén. A pályakezdők előtt pedig két út állt: a hatalomnak való behódolás vagy pedig a dac. Azt hiszem, ami valódi irodalmi érték létrejött a rendszerváltásig ebben a regionális irodalomban, az ehhez a dachoz, a szembehelyezkedéshez kapcsolódik valahogyan. Itt Vári Fábián László, Fodor Géza, Füzesi Magda, Nagy Zoltán Mihály szépirodalmi alkotásaira és Balla D. Károly korai esszéire, publicisztikáira gondolok elsősorban, hogy csak néhány nevet emeljek ki a kínálkozók közül. Művészi módszerekre jellemző, hogy a cenzúra miatt csak rejtetten, a sorok között bírálták a hatalmat, és vetették fel azokat a kérdéseket, amelyek a nemzeti kisebbség megmaradásával kapcsolatosak. E nemzedék tagjai nagyon gyakran fordultak az allegóriához, illetve a példázatosságához. A magyar történelem és irodalom nagyjai tűntek fel a versekben, esszéikben Balassi Bálinttól Rákóczi Ferencig, ezzel is hangsúlyozva a magyar kulturális örökség megszakíthatatlan folytonosságát, és az ezer évig nem volt itt semmi gyakran hangoztatott elvének abszurd voltát. Emellett persze a történelmi párhuzamok mögött is érezni lehetett a kritikus jellegű megszólalásmódot: nem véletlen, hogy egyértelműen a szovjet berendezkedés bírálatát olvasták ki azokból a sorokból, amelyek például a török hódoltság korára utaltak.

A rendszerváltást követően aztán megváltozott a nyilvánosság szerkezete, a magyar kisebbség helyzete, ezzel együtt pedig az irodalom beszédmódja is módosult. Már a rendszerváltás első éveiben elkezdődik a múlt feltárása és feldolgozása, illetve a kárpátaljai magyar identitás újrafogalmazása.

Nyilvánvalóan Nagy Zoltán Mihály kisregénye, *A sátán fattya* emelkedik ki ebből a korszakból. A mű középpontjában a személyes sorshelyzet és a

történelmi változások kapcsolódási pontjai, etikai dilemmái, döntéshelyezetei vannak. A történetet az áldozat és tanúságtevő, a megerőszakolt és megesett fiatal lány, Tóth Eszter nézőpontjából ismerjük meg. A főhősnő kálváriája, fiának, a címbe is emelt sátán fattyának a születése és családtagként való elfogadásának erkölcsi dilemmája, a családtagok és ismerősök lelki és testi megnyomorítása, halála végig az egyén történelmi tragédiáját és a kisközösség, a falu értékrendjének feszültségét közvetíti a maga összetettségében, morális mélységében.

Balla D. Károly posztmodern kísérletei a hagyomány újraírásának kérdését és a súlyos apai örökséggel való szembenézést helyezik középpontba (Balla D. Károly a fent említett Balla László fia). A *Szembesülés*ben még oly módon jelenik ez meg, hogy az apához való viszony számára megírhatatlan, a *Tejmoz*iban pedig már úgy, hogy egy példázatban mégis feloldható a felmerülő erkölcsi dilemma.

A *Hamuther*ben, Penckófer János kisregényében egy olyan szövegvilágot épít fel a szerző sodró nyelvi erővel, amely a kárpátaljai identitás lebontásának és újraépítésének folyamatához kapcsolható leginkább. Penckófernél a felesleges ember útkeresése és feloldhatatlan szorongása kerül középpontba. Hamuth Ernő, az általános iskolai tanító hátrahagyva családját útra kel, hogy Budapesten élő nővérét meglátogassa. Az utazás során olyan eseménynek lesz részese (az orosz-ukrán maffia tagjai – földinek nevezve őt – kifosztják a vonaton), amely tovább fokozza, kényszerképzeteit, zavarát és zárkózottságát. A *Hamuther* középpontjában az önazonosság meghatározásának kérdése áll a határátlépő perspektívájából elbeszélve. A kilátástalanság elől menekülő, kisebbségi gyökerekkel rendelkező emberek problémáit az áttelepülés valójában nem oldja meg, egyszerűen idegenek maradnak új környezetükben.

Brenzovics Marianna *Kilátás* című regénye már-már provokatívan veti fel a referenciális olvasat lehetőségét. A szerző és a szövegben megszólaló én-elbeszélő ugyanis biográfiailag sok közös vonást mutat. A pillanatnyi benyomásokból, az ezekhez kapcsolódó szabad asszociációkból, továbbá az emléktöredékekből, az utazások során előkerülő tárgyi elemekből alakítja történeté az elbeszélő a látás közvetítettségével szerzett tapasztalatokat. Világa tagadhatatlanul kárpátaljai, látásmódja pedig ironikus létszemléltre épül. A prózai műfajokban az utóbbi években továbbá a mágikusnak is nevezhető, csodás emberi átváltozások sora és a kulturális különbségek játéka teremti meg a régió sajátos atmoszféráját a szövegekben, főként Berniczky

Éva elbeszéléseiben. Jelen van persze ma is a szocializmus árnyékában felnövő, a társadalom perifériájára sodródott munkás szegényemberek világa például Bartha Gusztáv novellisztikájában, de emellett újszerű a rendkívül hátrányos helyzetűek, főként a cigány kisebbséghez tartozók sorshelyzetének, idegenségének realiztikus igényű megjelenítése, ahogyan Shrek Tímea *Halott föld ez* című kötetében is megfigyelhető. A gyerekkor vagy éppen a katonaélmények emlékeinek újra felépített világa és az elbeszél jelen közötti állandó feszültség válik meghatározóvá az önéletrajzi regény kárpátaljai változatában, elsősorban Vári Fábián László *Tábori posta* és *Vásártér* című kötetében.

A versben megszólaló én – Vári Fábián László időskori líráját tekintve – pedig a pusztulás felől értelmezi újra a világot és benne önmagát, rezignáltan tudomásul véve, hogy a feljegyzésen kívül aligha tehet bármit is. A határ, a drótkerítés, az átkelés, az útlevél és a személyiség közötti feszültség mindennapi tapasztalata – a különféle költői hagyományok és formák megidézésével – íródik bele a kárpátaljai identitásba egy azóta elhallgatott költő, Bakos Kiss Károly verseiben. Viszont a történelmi érzékenység és a helyi sajátosságokra való utalás továbbra is fellelhető a legfiatalabb szerzők verseiben, elég csak Marcsák Gergely *Fekete-Tisza* című kötetét megemlíteni.

A kirajzolódó tendenciákat áttekintve elmondható, hogy nyilvánvalóan nem minden e régió vonzáskörében megjelenő műalkotás esetében megkerülhetetlen a Trianon után kisebbségi léthelyzetbe került ember, közösség megmaradásának problémája, de még mindig számos vers, próza, esszé foglalkozik a kárpátaljai magyarság identitásproblémáival a megváltozott körülmények között. Közhely, de ettől még igaz, hogy a költő, az író, az értelmiségi sajátos érzékenységgel éli meg környezete minden változását, és a szövegekben (egyre áttételesebben ugyan, de) azok a kérdések jelennek meg, amelyek a történelem sodrába, kisebbségi léthelyzetbe került emberek mindennapjaiban is jelen vannak. Szembesülni ezzel a tapasztalattal pedig önazonosság-tudatunk szempontjából rendkívül fontos. Nemcsak Kárpátalján, de talán az egész magyar nyelvterületen.